

Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів в умовах реформування системи освіти

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто теоретичні основи понять «освітнє середовище» та «психологічна безпека». Актуальність сучасних завдань вищих навчальних закладів підсилюють завдання питань забезпечення психологічної безпеки як одного з найважливіших факторів ефективного функціонування на рівні освітнього середовища та учасників навчального процесу.

Ключові слова: освітнє середовище, психологічна безпека, вищий навчальний заклад, учасники навчального процесу, реформування системи освіти.

В статье рассмотрены теоретические основы понятий «образовательная среда» и «психологическая безопасность». Актуальность современных задач высших учебных заведений усиливают задачи вопросов обеспечения психологической безопасности как одного из важнейших факторов эффективного функционирования на уровне образовательной среды и участников учебного процесса.

Ключевые слова: образовательная среда, психологическая безопасность, высшее учебное заведение, участники учебного процесса, реформирование системы образования.

The article examines the theoretical foundations of the concepts of «educational environment» and «psychological safety». The contemporary relevance of the objectives of higher education enhance the task of ensuring psychological security as one of the most important factors for effective functioning at the level of the educational environment and the participants of the educational process.

Keywords: educational environment, psychological security, higher educational institution, the participants of the educational process, reform of the education system.

Постановка проблеми

Актуальним практичним завданням системи української освіти з урахуванням викликів сьогодення є забезпечення ефективності освітнього середовища, розвиток якого останнім часом стрімко оптимізується. Зміна пріоритетів розвитку радикально трансформувала відносини між різними суспільними інституціями. У процесі оновлення сучасного суспільства, зростання вимог до особистості та рівня професіоналізму все більш актуальним є питання підвищення якості освіти. Вирішення цієї проблеми пов'язане з низкою аспектів: модернізацією змісту освіти, оптимізацією способів, технологій органі-

зації освітнього процесу, переосмислення мети і результату освіти. Це, з одного боку, так чи інакше, призводить до змін освітнього середовища, а з іншого – збільшує вимоги до учасників освітнього процесу та специфіки їхньої міжособистісної взаємодії.

Поняття «освітнє середовище» відображає залежність розвитку особистості студента від організації педагогами навчання і виховання у процесі здобуття ним вищої освіти. Зміст явища «освітнє середовище» лежить у сутнісному полі поняття «середовище». Полісемантичність вихідного поняття послужила причиною багатьох визначень дефініції «освітнє середови-

ще», що співіснують у науці. Дефініцію «середовище» в загальному значенні розуміють як оточення, систему, умови тощо. Найчастіше навколишнє середовище розглядають як сукупність об'єктивних явищ, які оточують людину і взаємодіють із нею.

Феномен психологічної безпеки стосовно освітнього середовища вищих навчальних закладів є інтегративним в реальну освітню практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Характеристика взаємовідносин людини та середовища знайшла відображення у концепціях Р. Бейкера, Е. Брунсвіка, Дж. Гібсона, К. Левіна, Д. Стоколса, Г.П. Щедровицького.

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон і багато інших) і дослідження сучасників (В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Брусніцин, М.В. Грищенко, та інші) свідчать про те, що безпека розглядається як захищеність від природних і суспільних катаклізмів, так в якості такого стану життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети.

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін дає так визначення: «Освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [1, с. 17]. Термін «освітнє середовище вищого навчального закладу» А.І. Каташов трактує як сукупність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечує саморозвиток вільної та активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [2, с. 8].

Аналіз досліджень низки авторів засвідчив, що ефективність освітнього процесу залежатиме від показника психологічної безпеки освітнього середовища [3; 4; 5; 6]. Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки учасників від загроз позитивному розвитку та психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недостатньо дослідженою в Україні залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, зокрема, проблема забезпечення рівня підготовки конкурентоспроможних фахівців, що вимагає поряд з високим рівнем освітніх послуг високий рівень психологічної безпеки вищих освітніх закладів, як запоруки створення умов навчання в сучасних реаліях життя.

Формулювання цілей статті

Мета статті – теоретичний аналіз поняття «психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів» у сучасних напрямках реформування освіти України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стрімкість змін сучасного життя вимагає стрімкого зростання вимог до особистості ті її професіоналізму, більш актуальними стають питання підвищення якості освіти. Вирішення цієї проблеми пов'язане з такими аспектами: модернізація змісту освіти, оптимізація способів, технологій організації освітнього процесу, переосмислення цілей і результату освіти. Вказані аспекти спричиняють зміни освітнього середовища, підвищують вимоги до учасників освітнього процесу та специфіки їхньої міжособистісної взаємодії.

Освіта виконує соціокультурні функції: соціалізації особистості та спадкоємності поколінь; спілкування й долучення до світових цінностей, досягнень науки й техніки; розвитку й становлення людини як особистості, суб'єкта й індивідуальності;

формування духовності людини та її світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних принципів.

Освітнє середовище – це сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів і соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти. Це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні. Освітнє середовище є частиною життєвого, соціального середовища людини. Навчальні заклади як соціальний інститут суспільства є суб'єктами безпеки, і важливість вивчення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі визначається тим, що вони, включаючи в себе підрастаюче покоління, дорослих і сім'ю, здатні будувати свою локальну (приватну) систему безпеки як через навчання і виховання, так і через вирішення завдань розвитку.

Проблема взаємодії людини з навколишньою дійсністю має давню традицію в психологічних дослідженнях. Цій темі присвячена велика кількість публікацій (Б.Г. Ананьєв, М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, Д.А. Леонтьєв, В.Н. Панфьоров, С.Л. Рубінштейн, В.І. Слободчиков та інші).

Значний внесок в осмислення психології освітнього середовища зробили: В.В. Авдєєв, Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєва, Л.Ф. Бурлачук, І.В. Дубровіна, Є.І. Ісаєв, Е.А. Клімов, Б. Краус, Б.Ф. Ломов, В.А. Левін, М.В. Осоріна, А.А. Реан, В.І. Слободчиков, Д.І. Фельдштейн, Е. Фромм, Д.Б. Ельконін, В.А. Ясвін та інші, вивчаючи проблему створення умов, за яких освітнє середовище буде психологічно найбільш безпечним, аналізуючи роль спадкових і соціальних чинників у процесі формування особистості.

У науці визначено термінологічний ряд, який використовується в контексті поняття «середовище»: «людське середовище», «навколишнє середовище», «життєве середовище» тощо [1]. Освітнє середовище – це суттєвий елемент соціуму, цілеспрямовано організований, керований, поліфункціональний, у межах якого учасники

усвідомлюють себе як соціально розвинені цілісності.

Процес створення освітнього середовища виводиться з філософського і психолого-педагогічного трактування взаємозалежності між розвитком особистості та середовищем її життя. Основою розроблення наукових підходів до створення середовищ, у яких розвивається студент, є вчення Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна та інших психологів. Ідея детермінізму С.Л. Рубінштейна є принципом якісно ускладнених залежностей зовнішнього і внутрішнього на різних рівнях розвитку людини в середовищі, що її оточує. Впливи навколишнього середовища, і серед них вся сукупність суспільних відносин, перенесені всередину, стають властивостями особистості, динамічними та взаємодіючими за своїм характером (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлинський, Л.С. Виготський). Інтеріоризація соціальних відносин між людьми є основою розвитку особистості. Трансформації особистості студентів вищих навчальних закладів породжуються зовнішньою, практичною діяльністю, а в освітньому середовищі повинні створюватися умови для їх предметно-практичної діяльності.

Термін «освітнє середовище вищого навчального закладу» використовується в розумінні сукупності духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечують саморозвиток вільної та активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [1].

Психологізація освітнього середовища з метою збереження та зміцнення здоров'я її учасників, створення в освітньому закладі безпечних умов праці та навчання, захист від усіх форм дискримінації можуть виступати альтернативою агресивності соціального середовища, психоемоційному

і культурному вакууму, наслідком яких є зростання соціогенних захворювань. Важливою умовою зниження числа стресових ситуацій у педагогічній практиці є забезпечення психологічної безпеки при взаємодії учасників освітнього середовища.

Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки учасників від загроз позитивному розвитку та психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії. Соціальна безпека, до структури якої входить і психологічна безпека особи, означає ефективне виконання соціальними інститутами своїх функцій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, цілей населення країни [3].

Але поняття «психологічна безпека» не є однорідним, так, Т.С. Кабаченко розглядає психологічну безпеку «як самостійне вимірювання в загальній системі безпеки, являє собою стан інформаційного середовища і умов життєдіяльності суспільства, не сприяє порушенню психологічних передумов цілісності соціальних суб'єктів, адаптивності їх функціонування і розвитку» [5]. Під психологічною безпекою І.О. Баєва розуміє стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, що створює референтну значущість середовища і забезпечує психічне здоров'я включених у неї учасників [3]. Дослідник Р.В. Граčov розуміє психологічну безпеку як «стан захищеності психіки від впливу різноманітних інформаційних факторів, що перешкоджають або ускладнюють формування та функціонування адекватної інформаційно-орієнтованої основи соціальної поведінки людини і в цілому життєдіяльності в сучасному суспільстві, а також адекватної системи її суб'єктивних (особистісних, суб'єктивно-особистісних) відносин до навколишнього світу і самому собі» [4].

Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах: психологічна безпека середовища і психологічна безпека особи. Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із

декількох площин: як процес, як стан, як характеристика особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, на рівні локального середовища мешкання, на рівні особистості.

На думку І.О. Баєвої існують два головні системоутворювальні види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші «нанизуються» на них як на стрижень. У такому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та фізичного і соціального середовища, що її оточують [7].

Психологічну безпеку на сьогодні можна визначити як:

- стан збереження психіки людини;
 - збереження цілісності особистості, адаптивності функціонування людини, соціальних груп, суспільства;
 - сталий розвиток і нормальне функціонування людини у взаємодії з середовищем (уміння захиститися від загроз і вміння створювати психологічно безпечні відносини);
 - можливості середовища і особистості щодо запобігання та усунення загроз;
 - стан середовища, що створює захищеність або вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, що створює референтну значущість/причетність до середовища і забезпечує психічне здоров'я включених у неї учасників.
- Таким чином, психологічна безпека особистості та середовища невіддільні один від одного.
- Критеріями психологічної безпеки є:
- референтна значимість середовища (відображена в позитивному ставленні до неї);
 - задоволеність міжособистісним спілкуванням;
 - захищеність від психологічного насильства.

Освітнє середовище є частиною життєвого, соціального середовища людини. Вищі навчальні заклади, як соціальний інститут суспільства, покликані випускати «надскладний продукт» – психологічно

здорову особистість, що володіє професійною компетентністю і потребує для свого «створення» індивідуальних технологій. Випускники повинні бути конкурентоспроможними на ринку праці не тільки в Україні, а й у всьому європейському просторі, тому основна орієнтація вищих навчальних закладів спрямована на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи.

Психологічна безпека в освітньому середовищі може знижуватися через ризики: фактор умов навчання (реальні умови навчального процесу: освітлення, розміри навчальних меблів, вентиляція навчальних приміщень – усе, що підлягає гігієнічному нормуванню); фактор навчального навантаження (інформаційна сторона навчального процесу та організація навчання); фактор взаємин (узагальнює стиль взаємин педагога та студента, включаючи оцінку результатів його навчальної діяльності, а також взаємини з батьками). У цьому контексті можна говорити про психологічний ризик, обумовлений використанням потенційно небезпечних психолого-педагогічних технологій (або їх повною відсутністю). Звідси вкрай актуальним стає питання психологічної безпеки або культури психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища.

Вимоги до психологічної безпеки слід задавати з позицій тих учасників, в інтересах яких вона підтримується. У найпростішому випадку це студент, батько, педагог. Якщо ситуація або вся обстановка в установі небезпечні хоча б в однієї з цих позицій, вона неминуче починає становити загрозу й для інших, хоча такі побічні дії можуть бути відкладені в часі. Тим не менш, остаточно сформулювати вимоги до середовища в принципі неможливо, та їх виявлення доводиться повторювати щоразу зі зміною середовища.

Для студентського віку є характерною кризова насиченість, ознаками якої можуть бути: сильна фрустрація через незадоволені потреби; загострення ролевих конфліктів «студент – викладач», «студент

– студент»; ціннісно-смыслова невизначеність, неструктурованість особистості; інфантильність [8]. Кризи, що переживає студент, можуть призводити до зниження психологічної безпеки особистості, спричинити деструктивні та психотравмуючі наслідки.

Слід урахувати той факт, що вищий навчальний заклад є поєднанням різних характерів, життєвих траєкторій, ситуацій тощо, якщо для однієї людини ця різнорідність є прийнятною та безпечною, то для іншої вона може бути загрозливою та небезпечною. Однією з істотних психологічних небезпек в освітньому середовищі є незадоволення важливої базової потреби в особистісно-довірчому спілкуванні, і як наслідок – схильність до деструктивної поведінки, негативне ставлення до освітніх установ і порушення психічного та фізичного здоров'я. З точки зору І.В. Абакумової та В.В. Супріянової, «в організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти» [9, с. 15-23]. Вирішення проблем психологічної безпеки в освітньому середовищі, згідно з дослідженнями зарубіжних психологів, може також здійснюватися через програми поліпшення міжособистісної взаємодії та навчання соціальним навичкам. Дефіцит соціальних навичок може бути зменшений шляхом опрацювання характеристик групи, які є джерелом міжособистісних проблем, і збільшення мотивації (бажання) ефективно справлятися з такими проблемами.

Освітнє середовище становить основу життєздатності будь-якого співтовариства і тому важливість вивчення, моделювання і проектування середовища, де відбувається виховання та формування особистості, де всі її учасники можуть відчувати захищеність і задоволення основних потреб, виходить на перше місце у зв'язку з необхідністю створення умов і виховання підрастаючого покоління, яке в найближчому майбутньому становитиме основу суспільства [10]. Створення та забезпечення пси-

хологічної безпеки в освітньому середовищі може сприяти професійному розвитку її учасників і виступати профілактикою асоціальної та кримінальної поведінки.

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психолого-педагогічних умов для саморозвитку і самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності. На думку Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченко, студентам, порівняно з іншими групами молоді цього віку, притаманні такі риси: вищий освітній рівень, велике прагнення до знань, висока соціальна активність, досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості [8].

Отже, доцільним є комплексний підхід до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів: це запобігання (короткострокова перспектива) і попередження (довгострокова перспектива) психологічних ризиків і загроз. Об'єктивністю є той факт, що остаточно виключення загроз неможливе, проте актуальним залишається гасло: «Хто попереджений, той озброєний». Українською важливо для керівників вищих навчальних закладів при організації освітнього процесу закладати спосіб оцінки такої діяльності. Ризики повинні бути чітко формалізовані й описані з урахуванням їхнього поповнення зі зміною поколінь та соціального середовища. При цьому перелік ризиків, їх причин і наслідків повинен виступати не універсальним реєстром, а швидше «кадастром», тобто включати прив'язку до місцевості: часто психологічні ризики визначені місцевими умовами, специфікою студентської спільноти, локальної культури або окремого закладу.

Висновки

Вищі навчальні заклади випускають досить «складний за змістом продукт» – випускників, які повинні бути конкурентоспроможними на ринку праці не тільки в Україні, а й у всьому європейському просторі, тому основна орієнтація вищих навчальних закладів спрямована на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи.

Психологічні умови вирішення цього складного завдання полягають у тому, що вищі навчальні заклади, як соціальний інститут суспільства, є суб'єктами безпеки, і важливість вивчення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі визначається тим, що вони, включаючи в себе учасників освітнього простору, здатні будувати власну систему психологічної безпеки як через навчання і виховання, так і через вирішення завдань розвитку. Якість освітнього середовища визначається його здатністю забезпечувати всім учасникам освітнього процесу систему можливостей, пов'язаних із задоволенням їхніх потреб і трансформацією цих потреб у життєві цінності, що актуалізує процес їхнього особистісного саморозвитку.

Отже, забезпечення рівня підготовки конкурентоспроможних фахівців потребує поряд із високим рівнем освітніх послуг високого рівня психологічної безпеки вищих освітніх закладів як запоруки створення умов навчання. З метою забезпечення ефективного функціонування вищого навчального закладу необхідно підвищувати якість комплексної системи заходів із психологічної безпеки на рівні всіх учасників освітнього середовища.

Література

1. Ясвин В. А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
2. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис ... канд. пед. наук, спеціальність «Педагогіка» / А. І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.
3. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании : Монография / И. А. Баева. – СПб, 2002. – 271 с.
4. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности : состояние и возможности психологической защиты / Г. В. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998 – 125 с.

5. *Кабаченко Т. С.* Психология управления : Учебное пособие / Т. С. Кабаченко. – М. : Педагогическое общество России, 2000 – 284 с.
6. *Рассоха Н. Г.* Представления о психологической безопасности образовательной среды школы и типы межличностных отношений ее участников : автореф. ... канд. психол. наук / Н. Г. Рассоха. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. – 22 с.
7. *Баева И. А.* Общечеловеческие категории в практике исследования психологической безопасности образовательной среды / И. А. Баева. – Известия Российского государственного педагогического университета им. Л. И. Герцена, 2010. – № 128. – С. 27-39.
8. *Бараиш Б. А.* Психотравматическая помощь студентам вуза в кризисных ситуациях / Б. А. Бараиш. Физические и психосоциальные особенности студентов : Сб. науч. трудов. – Таллин, 1986. – С. 133-141.
9. *Абакумова И. В.* Методические указания к курсу «Педагогическая психология» для студентов факультета психологии ЮФУ «Средовой подход к проблеме психологической безопасности личности» / И. В. Абакумова, В. В. Суприянов. – Изд-во РГУ, 2007 г. – 23 с.
10. *Маслов К. И.* «Образовательная среда» : основные подходы к определению понятия / К. И. Маслов // Синтез : науч.-теор. и практ. журнал Кубанского отделения Российского философского общества при РАН. 2007. – № 2 (16). – С. 129-139.